

TARİHİ PERSPEKTİF İÇİNDE ARAB - TÜRK İLİŞKİLERİ (1260 - 1914)*

Prof. Dr. Halil İNALCIK**

Çev. : Oktay ÖZEL***

1291'de, Son Haçlılar Suriye kıyılarından kovulduğunda, Papa, Doğu Akdeniz'in Müslüman memleketlerini abluka altına almıştı. Memlûk hükümdarı düzenli bir donanmaya sahip olmadığı için güçlü Batı devletleri Venedik ve Rodos'daki «Hospital» ler bu ablukayı etkili bir biçimde uygulayabildiler. Suriye, Filistin, Mısır ve Küçük Asya kıyıları Hristiyan ve müslümanların gerçek sınırları oldu.

Abluka, Suriye ve Mısır'ı hayati ithal malları kereste, demir ve kölelerden mahrum etmeye yönelikti. O zamanlar demir ve kereste esas olarak Türkiye'den ithal ediliyordu. Türkiye'nin güneyindeki ormanlık Toros dağları ve Tahtacı diye de bilinen dağlı Türkmenler bu malları düşük fiyatlara sağlıyorlardı. Antalya, Alanya ve Finike limanlarından yapılan ucuz deniz taşımacılığı, Arap ülkelerinde makûl fiyatların oluşmasını sağladı.(1) Bu büyük ölçekli bir ticareti ve bunun Hristiyan ablukasıyla sona erdirilmesi Türkiye ve Suriye-Mısır ekonomilerini büyük ölçüde etkiledi. Ege denizinde Türkmen donanmalarının doğuşu ve Memlûk'ların yeni kurulan bu Türkmen beyliklerine yönelik artan ilgisinin aynı zamana denk düşmesi bir tesadüf değildi. el-Kalkaşandı'deki mektupların kopyaları, o dönemde Türkler ve Araplar arasındaki yeniden yakınlaşmanın bir ispatı olarak alınabilir. Gerçekten de, Batı'dan Hristiyan Haçlılar ve Doğu'dan Moğolların baskıları Türkler ve Araplara, ortak düşmanlarına karşı işbirliği yapma gereğini hissettirmişti. Bu dönemde İslâm dünyasının büyük kahramanı Baybars al-Bundukdari idi. Baybars, 1277'de Türkmenlerin işbirliğiyle Türk Anadolu'daki Moğollara karşı saldırıya geçmiş ve Türkiye'de bir İslâmî gazânın şampiyonu hâline gelmişti.(2)

(*) Bu makale, yazarın «Arab-Turkish Relations in Historical Perspective (1260-1914)», *Studies on Turkish-Arab Relations, Annual 1986*, TAİV yay., İstanbul 1986, pp. 148-157, adlı çalışmasının çevirisidir. Çeviriyi gözden geçiren Jale Özel'e yardımları için teşekkür ederim (Çeviren).

(**) Emekli Tarih Öğretim Üyesi.

(***) Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arş. Görevlisi.

Türkmen **gâzi**'lerinin Bizans İmparatorluğu'ndan fethettikleri Selçuklu Küçük Asyası ve Batı Anadolu'da bir Türk devletinin doğuşu, onüçüncü yüzyılın son on yılında artan gazâ hareketinin doğrudan bir sonucu idi. Osmanlı Devleti ilk kuruluş döneminde, gerçekten bu Türkmen beyliklerinden biriydi. Ayrıca şu da bilinmektedir ki, Karaman Beyliği ve Güney Anadolu'daki diğer küçük Türkmen devletleri Memlûk sultanını koruyucu ve müttefikleri sayıyorlardı.

Osmanlı Gücünün Doğuşu

Böylece, ekonomik ve siyasi koşullar, Memlûk'ların desteğindeki Anadolu Türklerini ve Arapları sağlam bir işbirliğine götürdü. Daha sonra, onüçüncü yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da yeni bir Türkiye'nin doğuşu, ekonomik ve siyasi açıdan İslâm dünyasının en güçlü devleti olan Memlûk Sultanlığı'nın katkısıyla vukubuldu. Fakat aynı zamanda Ege'de Türkmen deniz gücünün doğuşu ve Osmanlının Haçlılar karşısındaki zaferi, Arap ülkelerini rahatlatmıştı. 1320'den sonra ve daha ilerki tarihlerde Haçlılar hareket alanlarını Suriye ve Mısır'dan Ege'ye yönelttiler. Osmanlı Devleti, başarılı **gazâ** savaşlarının İslâm dünyasının şampiyonu olarak ortaya çıktığı bir güç idi. Özellikle 1335'te Ebu Said'in ölümünden sonra İran'da Moğol gücünün zayıflaması, Memlûk Mısır'ı ve Osmanlı Türkiye'si için yeni bir genişleme ve refah dönemine yol açtı. Moğol kontrolü altında kuzey yönünden uzanan Asya-Akdeniz ticaret yolu, şimdi bir kez daha güneye dönmüştü. İskenderiye, Kahire ve Şam, ondördüncü yüzyıl İran ipek ticaretinin uluslararası merkezi olan Bursa ile tekrar dünya ticaretinin merkezleri (emporiums) hâlinde geldiler.

1350 - 1453 döneminde Osmanlı-Memlûk ilişkileri oldukça dostâne bir şekilde sürdü. Her iki devlet de, doğuda Timur ve batıda Haçlılar'a karşı güçlerini birleştirmişlerdi. Memlûk vekâyinâmeleri Aynî, İbn al-Furât, Sahawî, İbn Hadjar al-Askalânî Osmanlı **gâzi** Sultanlarına övgülerle doludur. Onlar, Osmanlı Sultanı'nın, haçlı ordusundan tutsak aldığı şövalyeleri gönderdiğinde, Kahire sokaklarında Arap halkı tarafından **Yansurullahu İbn Osman** diye nasıl bağrılarak alkışlanıldığını anlatırlar. 1444'te Osmanlılar, Balkanlarda ve Ege denizinde Hristiyan güçlerinin koalisyonu karşısında tehdit altında iken, Kıbrıs'ın metbûu olan Memlûk Sultanı Osmanlılara desteğini bildirdi. İbn al-Furât, Osmanlı ve Memlûk Devletleri arasındaki ilişkiyi canlandıran ilginç bir fıkra anlatır. 1394'de Yıldırım Bayezid, Arap kaynaklarında **Bilâdu'r-Rûm** olarak bilinen Küçük Asya'daki Selçuklu Sultanlığının tüm mirası üzerinde hak iddia ederek, Memlûk Sultanına, Kahire'deki Abbasi Halifesi'nden **Sultânu'r-Rûm** ünvanını sağlamasını rica

eden bir elçi göndermişti.⁽³⁾ Anadolu Selçukluları, bütün müslümanların **Emirü'l Mü'minin'i** olan Abbasi Halifesini kendileri de metbûları olarak görmüşler, hutbede ve diğer törenlerde daima kendi isimlerinden önce anmışlardı. Osmanlı Sultanı böylece, Küçük Asya'da rakiplerine karşı hâkimiyetini güçlendirmek ve meşruiyetini sağlamak amacıyla aynı geleneği canlandırmağa çalışıyordu. Daha sonra, Memlûk Sultanı, İslâm Dünyasında birinci güç ve İslâm'ın kutsal yerleri Mekke ve Medine'nin Halife adına koruyucusu olarak tanındı.

Timur'un ve daha sonra da Şahruh'un aynı ünvan üzerindeki iddiaları Memlûk Sultanlarınca şiddetle reddedildi. Hatta İstanbul Fatihî Mehmed II, Mısır Sultanı'na bir mektubunda, kendisinden İslâmî **gazâ'nın** şampiyonu şeklinde bahsederek, onun özgün (unique) pozisyonunu hatırlattı. Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkiler, iki ülke arasındaki dostluk ve siyasî dayanışmaya paralel olarak, bu dönemde oldukça gelişmiş görünüyordu.

Antalya gümrük kayıtları ve Bursa **Şer'iyye** Mahkemesi kayıtları, onbeş ve onaltıncı yüzyıllardaki Osmanlı-Arap ticareti üzerine ilginç ayrıntılar vermektedir.⁽⁴⁾ 1477'de Antalya limanı ve bağlantılı diğer limanlardan ihraç edilen ağaç, kereste ve ziftten sağlanan gümrük geliri dörtbin altın düka civarındaydı. Bu dönemde, kereste ihracatı devlet tekeli altına alınmış ve bazı özel kişilere iltizama verilmişti. Ağır ve hacimli mallar (kereste, zift, demir ve deri gibi) Antalya'dan İskenderiye'ye gemilerle taşınıyordu ve Sultanın gemileri gerçekte bu amaçla kiralanmıştı. Bursa mahkeme kayıtları, Osmanlı Devletinin imparatorluğa doğru gelişiminin, Arap transit ürünleri ile yerli ürünlere geniş bir pazar yarattığı gerçeğini ortaya koyuyor. Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında bir uluslararası pazar olan Bursa'daki Şam ve Halep tüccarlarının bir kısmının listesini daha önce yayınlamıştık. Örneğin, 1477'de Halep'li Hoca Surur, Yemen'den Bursa'ya 660 altın düka değerinde biber ve kumaş getirmişti. Halep'li Hacı Bekir de 4000 altın dükalık zencefil getirmişti. Hoca Sadreddin Şâmî, baharat işinde Bursa ile düzenli ilişkiler sürdüren Şam'lı büyük bir tüccardı ve bu Osmanlı pazarında Ankara yünü, Bursa işlemeli kumaşları, kadife ve kürk ile Avrupa'dan ithal edilmiş kumaşlar ve Sakız adası (Chios) sakızı satardı. 1479 Eylül'ünde 11.040 altın düka değerinde bir kervan yükü yabanî çivit otu (indigo), biber, karanfil ve diğer baharat ithal etmişti. Bursa veya Galata (Pera)'da yerleşmiş Arap tüccarlar ve Halep ve Şam'da yerleşmiş Türk tüccarlar buluyoruz. Hiç şüphe yok ki, Halep'in yeni çağlarda doğu-batı ticaretinde büyük bir güç olarak gelişmesi, esasen, Osmanlılar idaresindeki Balkanlar ve Türkiye'de genişleyen pazarların ve Akdeniz'e giden ipek kervan yolları üzerindeki Osmanlı kontrolünün bir sonucuydu. 1516'da,

Mercidabık savaşından sonra Halep'in hiçbir direnme olmaksızın Osmanlılara teslim oluşu ilginçtir. 1481'lere doğru Bursa'ya gelen mallar arasında şam'ın **alaca** kumaşlarının da bulunduğu ilaveten belirtilmelidir. Daha sonraki dönemlerde, Osmanlı mahkeme kayıtlarının da gösterdiği gibi, Halep, şam, Kahire ve Bağdat'ın manifaktür ürünleri olan **alaca** ve **kutn** Osmanlı pazarlarını kapladı. Bu dönemde Mısır altın parası **Eşrefi**'nin Osmanlı topraklarında büyük oranda kullanılması, Osmanlılar ve Memlûklar arasındaki sıkı ekonomik ilişkilerin bir göstergesidir.

Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında, Portekizliler Arapları Hint-Kızıldeniz ticaret yolu dışına sürmek amacıyla Arap tüccarlara, ticaret gemilerini ve hacıları kaçırıp, esirleri ayırım yapmadan öldürmek suretiyle bir terör uygulamaya başladılar. Bir keresinde, bir Portekizli kaptan, esirlerin burunlarını ve kulaklarını kesip bir çanta içinde Arap idarecilerden birine yollamıştı. Portekizliler amaçlarının Peygamber'in mezarını almak ve onu kutsal topraktaki İsa'nın mezarı ile değiştirmek olduğunu ilân ettiler. Endülüs'ten Hint Okyanusu'na kadar olan Arap toprakları tecavüz altındaydı ve onların tek ümidi mrlерinin geri kalanını Osmanlılarla sürdürmekti. 1516'da Mekke ve Medine seyyidleri Osmanlı Sultanına kendilerine yardım etmesi için bir elçilik heyeti göndermek istediler. Ancak, işin ilginç yanı, bu Memlûk Sultanı tarafından engellendi.

İki yüzyıl içinde, başarılı **gziler** sayesinde, Osmanlılar, Arap lkelelerinin koruyucusu ve İslâm'ın savunucusu oldular. Bunun, bu memleketlerdeki rakip müslüman hanedanlarına karşı Osmanlı yönetiminin basit bir taktiği olup olmadığı şüphesiz ki her zaman tartışmalı bir konu olarak kalacaktır. Ancak, bizim için şurası önemlidir ki, Araplar, Hristiyan Avrupalıların tehdidi altında olan ve kendileri için hayat öneme haiz bölgeleri bu saldırılara karşı koruyacak tek islâmî gücün Osmanlı Devleti olduğuna inanıyorlardı.

1509'da, filolarının Hint Okyanusu'ndaki ağır yenilgisinden sonra Memlûklar, bu gerçeğin farkına vardılar .Sonraki on yılda Süveyş'de bir filonun inşası için gerekli usta, kereste, zift ve diğer malzemeler konusunda Osmanlılara başvurdular. İbn İyas'a göre, Osmanlı saray arşivleri bu dönemde Osmanlıların Memlklara olan yardımlarının enteresan kanıtlarını ihtiva etmektedir. 1517'de Portekizliler henüz Kızıl Deniz'deydiler. Onların Cidde'ye saldırıları, o zamanlar Memlûkların hizmetinde olan Osmanlı amirali Selman'ın kuvvetli direnişi karşısında başarısızlıkla sonuçlandı. Bir Portekiz saldırısıyla karşı karşıya kalan Mekke şerifi, paniğe kapılarak kutsal şehirleri terketme hazırlığına girişti. Tam bu sırada Sultan Selim Kahire'ye girdi ve Hicaz'daki Selman'a takviye gücü yolladı. Daha sonra şerif Abu Numay kendisinin korunması ve metbuiyet için Mekke'nin anahtar-

larıyla birlikte oğlunu Kahire'ye gönderdi. Bu, iki yüzyıl önce, Osmanlıların Anadolu ve Balkanlarda kurulan yüzlerce evkâftan elde edilen önemli miktarda bir parayı **sadaka** olarak Medine'ye yolladıkları dönemde olmalıdır.

Aynı dönemde, Endülüs'ün 1492'de düşüşünden sonra, İspanyollara karşı Kuzey Afrika'nın korunmasında, Osmanlı deniz kuvvetleri Baba Oruç ve kardeşleri ile daha da güçlendi. Daha sonra Hayreddin —Barbaros olarak da bilinir— İspanyol ve Haçlılara karşı Cezayir ve Tunus'ta güçlü bir cephe açacaktır. Osmanlıların Arap topraklarını savunma görevini üstlendikleri döneme ait bu birkaç tarihi olayın, Arap-Osmanlı ittifakının/işbirliğinin doruk noktasında olduğunu göstermek için yeterli olduğuna inanıyorum.

Arap topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'na katılması, yalnız genel olarak İslâm tarihinin değil, 1516-1916 dönemi Arapların tarihinin de ilk dönüm noktalarından biriydi.

Fas dışındaki bütün Arap toprakları kısa bir dönem içinde (1516-1541) Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı. Şuna dikkat etmek gerekir ki, Osmanlılar, bunu, Araplara başeğdirmek şeklinde görmemişlerdir. Onlar bu olayı, Sultan Selim'in Mısır eşrafına (notables) gönderdiği mektupta ifade ettiği gibi, Memlûkların Suriye, Mısır ve Hicaz Arapları üzerindeki baskı ve zulmü ile Şii Safevilerin Irak'taki Araplara karşı «zorbaca» yönetiminin bir sonucu olarak değerlendiriyorlar ve kendilerinin askerî girişimlerine sebep olarak bunları gösteriyorlardı.

Şunu söylemenin abartma olmayacağına inanıyorum ki, Arap dünyası Osmanlı **gâzilerini**, bir bütün olarak İslâm dünyasının lideri kabul ettiler ve Osmanlı **commonwealth**'inin bütün servetini, büyüyen Avrupa'ya karşı kesin bir direnç noktası olarak kullandılar. Bu kabullenme olmadan, Osmanlı'nın (bu pozisyonu) devralması bu denli hızlı ve kolay olamazdı. Böylece, askerî hareket dışı dönerek, Yemen ve aşağı Irak hariç bütün bu memleketlerde yalnızca mahallî idareci elite yönetilmiş oldu. Hatta, alternatif olarak görülmeyen idareci elitin üyeleri, Arap veya Berber kökenli mahallî Çerkez hanedanlarına karşı Osmanlılarla gizli bir anlaşma bile yaptılar.

Osmanlı Halifeliği, 1516-1924

İslâm dünyasında Osmanlı'nın liderliğinin rasyonalizasyonu ve meşruiyeti, artık eski İslâmî geleneğin **tek ümmet-tek halife** fikri içinde değil, fakat, evrensel **gazâ** anlayışıyla biçimlenmiş bir hanedan altında İslâm birliği ve bütün müslümanların korunması şeklinde **tarihî** olarak evrimleş-

miş bir fikir çerçevesinde yorumlanıp ifade ediliyordu. Böylece, bu özgün (dikkate değer) siyasî durum, halifelik nosyonunun yeni bir yorumunu beraberinde getiriyordu. Abbasi Halifesi El-Mütevekkil'in İstanbul Ayasofya camiinde resmî bir törenle, halifeliğin bütün haklarını Sultan Selim I'e devrettiği söylentisinin tarihî bir dayanağı yoktur. **Ümmet-i Muhammed**'in bir halife altında birleşmesi ideali, 1258'de Moğolların Bağdat'ı işgalinden sonra veya daha önceki bir zamanda oluşturulmuştur. Şimdi, İslâmî birliğin oluşması için **ulema**, **Şeriat**'a en üst derecede önem vermeye başlamıştı, ki bu, gerçekte siyasî otoriteyi ellerinde bulunduran büyük Sünnî **imamlarca** kolayca formüle edilen İslâm hukukunun birliği ve uygulanabilirliği demektir. Bu, belli bir dönem, siyasî otoriteyi meşrulaştıran ve tanımlayan müslüman cemaatin **icmâ**'sıydı. İkinci olarak, daha önce de açıkladığım gibi,⁽¹⁵⁾ onüçüncü yüzyılın sonunda İslâm topraklarının silahlı savunması veya **gazâ**, İslâm dünyasının en önemli çıkışı oldu. Bu bağlamda, İslâm'ın kurtuluşunun **gazâ**'ya dayandığına inanılıyordu. Portekizlilerin, İslâmiyetin doğduğu sahalarda İslâmiyete meydan okumalarına değin Memlûk Sultanları, bu iki tarihî hedefe ulaşmada başarılı olduklarını iddia edebilirlerdi. Memlûklar, dünyadaki müslüman sultanlar içinde üstünlüklerinin Mekke, Medine'nin ve hac yollarının, gerçekten kendilerinin korumaları altında oluşuyla sembolik ifadesini bulduğunu iddia ederler. Böylece onlar kibirli bir şekilde **Hâmi'l Haremeyni's Şerifeyn** ünvanını kullandılar. Memlûk Sultanı karşısında Mercidabık'daki zaferinden sonra Selim I, Halep camiinde resmî bir merasim ile **Hâdimü'l Haremeyni's Şerifeyn** (iki kutsal mahallin⁽⁶⁾ —Mekke, Medine— koruyuculuğu) ünvanını aldı. Selim, Mısır'ı fethettiğinde Abbasi Halifesi el-Mütevekkil ve Peygamberin kutsal emanetlerini İstanbul'a, sarayına nakletti. Bütün bunlar, Osmanlı Sultanının, Memlûk Sultanının yerine dünyadaki müslüman liderler arasında birinci ve en ileri mevkî/yeri ele geçirdiği ve İslâmın kutsal yerlerinin koruyucusu ve sahibi olmak istediği anlamına geliyordu.

Halife ünvanı, Murad I zamanından (1362-1389) beri, diğer birçok müslüman liderlerin uygulamalarında, sahip olduğu orijinal anlamını yitirmişti. Sultan Selim, Şirvanşah'a yazdığı mektupta Memlûklar üzerindeki zaferini ilân ederken, aslında **Hilâfetü'l Ülyâ**'lık iddia ediyor, **hutbe**'de isminin anılmasını istiyordu. Selim, mektubunda **Haremeyn**'in ve hac yollarının korunmasının, kendisi için bir vazife olduğunu önemle vurguluyordu. Halefi Kanunî Süleyman da **Halifetü'l Ülyâ** haklarını ve aynı alanda İslâm dünyasındaki en yüksek mevkî üzerinde hak iddia etti. Zamanının en büyük âlimi Ebussuud, ondan **Vârisü'l Hilâfeti'l Kübrâ Hâizü'l İmameti'l Uzmâ**, **Hâmi'l Haremeyni'l Muhtaremeyn** olarak söz eder. Süleyman, ayrıca İslâm dünyası üzerindeki evrensel hâmilğine dayanarak **Halife-i Müslimîn** veya **Halife-i Rûy-i Zemin** gibi ünvanlar da kullanmıştır. Osmanlı Sultanı «Frank-

lara-Avrupalılara karşı zaferi» üzerine, Mekke Şerifi'ne, kendisini **Halifetü'l Kübrâ** olarak takdim etmişti. Osmanlılar, ulaştıkları bu mevkiin, Allah'ın evrensel halifelik isteğinin bir ispatı olduğuna inanıyorlardı. Gerçekten, şimdi dünyanın bütün müslümanları —Hindistan, İndonezya ve Orta Asya'da-kiler de dahil— Süleyman'a, Hristiyan işgalcilere karşı yardım etmesi için elçi gönderiyorlardı.

Süleyman zamanında Osmanlılar, kendilerinin evrensel halifelik iddialarının doğurduğu bir açmazın farkındaydılar. Osmanlı Sultanı Abbasi döneminin büyük imamlarınca formüle edilen temel koşullardan birine sahip değildi; Osmanlılar Peygamber soyundan gelmiyorlardı. Osmanlı'nın evrensel halifelik iddiasına destek olarak, Süleyman'ın vezir-i azâmı Lütfi Paşa şunları söylüyor : «O, İslâm topraklarının korunması ve inancın/imanın devamlılığı ile ilgili uygun koşulları yerine getirmede zamanın **imamı ve Şeriat**'ın savunucusuydu».

Böylece, İslâm'ın öz topraklarının —Suriye, Mısır, Mekke, Medine ile Arap yarımadası— birleşimi, Osmanlı siyasi ideolojisinde önemli bir değişime yol açmıştır. Şimdi Osmanlı Sultanı, uygulamalarında **Şeriat** ilkelelerini dikkate almak hususunda öncekinden daha da bilinçli bir şekilde davranıyordu. Gelenek üzerine kurulu Osmanlı Sultanlık (örfî) kanunları, bundan sonra **Şeriat**'a daha uygun olmak durumundaydı. Sultan Süleyman, İslâm hukuku üzerinde bizzat kendisi çalışıyor ve bu konuda Şeyhülislâm'ı Ebussuud ile yoğun bir biçimde yardımlaşıyordu. Osmanlı sınır-boyu İslâmının mistik geleneği şimdi gücünü gösteriyor ve Hanbeli püritanizmi İstanbul camilerinde ateşli savunucularını buluyordu. Osmanlı toplum ve düşüncesine bir bütün olarak büyük bir etkisi olan bu büyük eğilime rağmen Ezher'in Arap Uleması hâlâ, Osmanlıların, sünnilüğün sadık bir takipçisi olmadıklarını düşünüyordu.

1780-1800'lerdeki çözüme devrinde, İslâm dünyasındaki prestijinin ve İslâmî konulardaki otoritesinin zayıflamasını saklamak için Osmanlı Sultanı evrensel halifelik konusundaki iddiasını ısrarla yurguluyordu. Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında İran'ın **Sünnî** idareciler tarafından yönetilir duruma gelmesiyle Osmanlı Sultanı bu politikayı İranlı rakiplerini etkisiz hâle getirmek amacıyla kullandı. 1727'de Eşref Han, O'nu bütün müslümanların halifesi olarak tanıdı ve daha sonra Hindistan Sultanı Tippu, kendi iç idaresini güçlendirmek, meşrulaştırmak ve İngilizlere karşı Osmanlı yardımını elde etmek için yüzünü Osmanlı Sultan-Halifesine çevirdi.

Osmanlı'nın Halifelik politikası bütün Arapların Osmanlı hanedanı etrafında toplanmasını sağlayamadı. Yemen sürekli ayaklanma halindeydi. Bağımsız Arap kabileleriyle ittifak içinde olan Necid Vahhabileri, Osmanlı'nın çöküş döneminde güçlü bir anti-Osmanlı hareketinin başlatıcısı oldular.

Son adım olarak, Osmanlılar, halifelik iddialarını II. Abdülhamid zamanında —politik bir anlam kazandırarak— kullandılar. O, bütün dünya müslümanlarını İngiliz emperyalizmine karşı mücadelede kendi halifelik makamı etrafında toplamaya çalıştı.

Osmanlı Halifeliği Zamanında Arap Ekonomisi

Arap topraklarının da büyük ölçüde Osmanlı Devletine katılmasıyla, Osmanlı halifeliğinin stratejik ve ekonomik potansiyeli daha da artmıştı. Bu gelişme Süleyman I'e, Osmanlı İmparatorluğunu bir dünya gücü hâline dönüştürme fırsatını verdi. O, artık Akdeniz, Orta Avrupa ve Hint Okyanusu'nda aktif bir politika izleyebilirdi.

Wilhelm Heyd ve Eliyahu Asththor da dahil olmak üzere Orta-doğu'nun ekonomi tarihçileri, Doğu Avrupa karşısında Küçük Asya yönündeki Arap ticaretinin genişleyen pazarlarının önemini dikkate almamışlardır. Şer'iyye Sicilleri üzerinde yapılan son çalışmalar,⁽⁷⁾ ondokuzuncu yüzyılda Avrupa hakimiyetindeki Mısır ve Suriye pazarlarından önce, bu ülkelerin ziraî ve endüstriyel üretimi için ilk pazarları Osmanlıların kurduğunu gösteriyor.

Şimdi, Hindistan-Orta Doğu ticaret yolunun 1520-1600 döneminde Arap memleketlerinin yararına yeniden kurulduğu ileri sürülmektedir. Bu, Hindistan'ın baharatları, yabancı çivit otu (indigo) ve has dokumalarını içeren mallarının Anadolu, Balkanlar ve hatta bütün Doğu Avrupa'ya girmesini sağlıyordu.

Fakat, yaygın bir başka görüşe göre de, başlangıçtaki karışık dönemden sonra Arap memleketlerinde kurulan Osmanlı İdaresi, gözle görülür bir ölçüde ekonomik ve demografik büyüme ile rafahı da beraberinde getirdi. 1530-1600 dönemine ait Osmanlı nüfus ve vergi kayıtları Suriye ve Filistin şehirleri ile kasabalarının yeniden canlandığını ve belli bir nüfus artışını ortaya koyuyor.⁽⁸⁾

Osmanlı hükümeti, bütçe açığını kapatmak için, Arap eyaletlerinden gönderilen gelir fazlasına dayanmak zorundaydı. Mısır, Bilâd-ı Şam ve Harap sancaklarına ait 1528 tarihli Osmanlı bütçesine göre, bu eyaletler, Osmanlı merkez hazinesine, bu bütçenin 1/5'ini oluşturan yıllık 111 milyon akçe veya 2 milyon düka altını veriyorlardı.⁽⁹⁾

Osmanlı ekonomisi, diğer endüstri-öncesi Asyatik ekonomiler gibi, İdareci sınıfın kontrolünde bulunan patrimonyal veya «feodal» bir ekonomiydi. Bütün ekonomik sistem güçlü bir askerî elit ve otoriter merkezî hükümetce düzenlenmekte ve kontrol edilmekteydi. İslâmî varlık ve refaha

katkıda bulunduğu süre içinde bu sistem kendini meşrulaştırmış, genel kabul görmüştü. Fakat, uzun savaşlarla imparatorluk kaynaklarının tüketildiği çöküş döneminde Osmanlı Halifesi, deniz yolları üzerindeki hâkimiyetini kaybederek bir bölge devleti hâline geldi. Ağır mâli yük ve ekonomik sömürü, meşruiyetini uzun bir süre devam ettiremedi. Büyüyen vergi yüküyle birlikte iç karışıklıklar ve güvensizlik, askerî idarî sınıfın sömürsünü vergi ödeyenler için dayanılmaz hale getirdi. Şurası ilginçtir ki, bu dönemde İstanbul ile İskenderiye arasındaki deniz ulaşımı batının ticaret yollarına bağımlı hâle geldi. Osmanlı halifeliği, Avrupa kapitalist ekonomisine daha da artan bir ölçüde bağlandı. Bundan sonra, Arap memleketleri kendilerini Osmanlı ekonomik ve politik boyunduruğundan hızla koparmaya başladılar. Bu hoşnutsuzluk, Arap memleketlerinde, Kuzey Afrika Eyaletleri, Yemen, Suriye, Mısır ve Irak'ta otonomi ve özgürlük için isyan ve ayaklanma şeklinde gelişti.

İşin ilginç yanı, merkezî kontrolü kaybeden yerel askerî sınıflar, bu eyaletlerde yerli Araplardan daha çok siyasî kontrol gücüne sahiptiler. Bununla birlikte, Kadı Mahkeme arşivleri, onsekizinci yüzyılda Osmanlı'daki adem-i merkeziyetçi gidişât içinde Mısır ve Suriye'deki Memlûklar ve şehir ayânlarının yerel politikada önemli rol oynamaya başladıklarını gösteriyor.

SONUÇ

Sonuçta, Türk-Arap ilişkilerinin dönemlendirilmesi denemesi şu şekilde özetlenebilir :

1 — 1260-1453 yıllarında Moğol ve Haçlı saldırıları karşısında Arap-Türk dayanışması ve işbirliği.

2 — Osmanlı gücünün yükselişi ve 1453'de İstanbul'un fethinden sonra İslâm dünyasında hâkimiyet için Osmanlı-Memlûk rekâbetinin ortaya çıkışı. 1485-1490 ve 1516-1517 Osmanlı-Memlûk savaşları bu dönemde vuku bulmuştur.

3 — 1517-1550 döneminde Hristiyan Avrupa'nın askerî ve ekonomik emperyalizmine karşı Arapların, Osmanlı İmparatorluğu ile olan ittifâkı.

4 — Osmanlı merkeziyetçi sisteminin bir sonucu olarak gelişme ve refah; 1540-1590 döneminde Arap memleketlerinin Osmanlıların evrensel gücüne ekonomik ve mâli katkıları.

5 — Osmanlı evrensel politikasının iflâsı, ekonomik ve mâlî sorunların artışı, fiyat devrimi ve bunun büyük ölçüde özerk olan rejimlerin kendilerini İmparatorluğa bağımlılıktan kurtarmalarına olan katkısı.

6 — Necid'deki Vahhâbî hareketi ve onun Arap dünyasındaki etkisi; Suriye ve Lübnan'da mahallî hânedanların yükselişi; Irak'ta Memlûk hâkimiyeti ve Mısır'da Memlûk ekonomik ve politik gücünün ortaya çıkışı; onsekizinci Yüzyılda İmparatorlukta adem-i merkezîyetçi bir yapının yerleşmesi.

7 — Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı reformları, **Tanzimat** hareketi ve Arap ülkelerine merkezîyetçi bir sistemin getirilmesi teşebbüsü; Arap millî uyanışı, ıslâh hareketi; Osmanlı patrimonyalizm ve Avrupa emperyalizmine bir tepki olarak Arap fundamentalizmi ve modernizmi.

8 — 1908 sonrası İttihat ve Terakkî dönemi, Türk ve Arap milliyetçiliğinin doğuşu, Osmanlı halifeliğinin çözülmesi.

DİPNOTLAR

- (1) H. İnalçık, «Bursa and the Commerce of the Levant», **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, III/2, (Leiden 1960, 147).
- (2) Bkz. H. İnalçık, «The Question of the Emergence of the Ottoman State», **International Journal of Turkish Studies**, II (Madison 1980), 73.
- (3) «Bayezid I», **Encyclopaedia of Islam**, Second Edition, vol. 1.
- (4) Bkz. «Bursa and the Commerce of the Levant», s. 143-147.
- (5) Bkz. «The Question», s. 71-75.
- (6) «The Ottomans and the Caliphate», **The Cambridge History of Islam**, vol. 1, ed. P.M. Holt-A.K. Lambton-B. Lewis, CUP, 1970, s. 320-323.
- (7) Not 1'deki makaleye bakınız. Ayrıca bkz. A. Raymond, **Artisans et Commerçants au Caire**, 2 cilt, Damas : Institut Français de Damas 1974.
- (8) B. Lewis, **Notes and Documents from the Turkish Archives**, Jerusalem: The Israel Oriental Society, 1952; A. Cohen - B. Lewis, **Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century**, Princeton University Press, 1978.
- (9) Stanford Shaw, **The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1516-1789**, Princeton 1958.